

העברית שלנו

הקריטריונים לחיותו

של משקל שמני בימינו¹

◀ נמרוד שתיל

המשקלים בעברית – בעלי חיות מלאה, בעלי חיות מופחתת וחסרי החיות כאחד – חיים במערכת שאת קווייה אני מבקש לתאר כאן. ההצגה מבוססת על שילוב בין מושגים מורפולוגיים, פסיכו-לינגוויסטיים וסמנטיים.

ראשית דבר

משקל בעל חיות מלאה בימינו הוא משקל שיש בו יצירה עממית (ולא רק אקדמית), ועל-פי רוב הוא בעל פרופיל פונקציונאלי ברור. כמה משקלים יש מסוג זה, ומהו מעמדם של כל המשקלים שאינם ניחנים בתכונות אלו? לפי מחקרים שונים (שורצולד וכהן גרוס, תש"ס), שבדקו את כל המשקלים המיוצגים במילון על ידי 20 מילים ויותר, מספר המשקלים מסוג זה הוא מעט מעל 30 (בין 30 ל-35). התאוריה שאני מציע מייחדת מקום יחסי לכל משקל ומשקל במערכת, אך מבחינה בין דרגות שונות של חיות. המשקלים בעלי החיות המופחתת מקיפים במעין טבעות את קבוצת המשקלים החיים חיות מלאה, וכך נוצרת תמונה של מרכז ופריפריה, שהיא שונה מהמערכת המוצגת במונח 'טבלת שורש-משקל' שהציע אורנן (תשס"ג, למשל), ולו רק בדימוי הגרפי של ההצגה (לוח לעומת מעגלים קונצנטריים), כפי שמראה התרשים בסוף המאמר.

ההיבט המורפולוגי-מבני

אתחיל בהגדרות המורפולוגיות: המשקל והשורש מוגדרים כמורפמות בלתי רציפות המסתרקות זו בזו ויוצרות יחד בסיס רציף שיכול להיות פועלי (במקרה זה מקובל לקרוא למורפמת המשקל בשם בניין) ובסיס שמני שיכול לציין שם עצם או שם תואר.² עקרון ההסתרגות כעקרון יסוד מוציא מתוך הדיון בסיסים שווים צורה אך שוני דרך-גזירה. כך המילה גָדַר שייכת לדיונונה בהיותה בת למשפחת המילים גָדַר, גָדַר, הגָדיר, התגָדַר, הגָדְרָה, ואילו המילה פָּנַל, שהיא שווה לה לכאורה, באשר היא בת לאותה תבנית תנועתית, אינה שייכת לדיונונה, באשר דרך גזירתה שונה.³

מילות מפתח: משקל, גזרה, מורפולוגיה, פסיכו-לינגוויסטיקה, משקלים במקרא ובלשון ימינו

ד"ר נמרוד שתיל הוא מרצה במכללה האקדמית צפת.

המאמר מבוסס על הרצאה שנשא בכנס 'איגוד הפרופסורים לעברית באמריקה' 26 (NAPH) ביוני 2012.

1 פרסום קודם של המחבר בנושא זה: שתיל (תשס"ו), 'מערכת משקלי השם בעברית בת-ימינו בראייה מבנית וקוגניטיבית', **לשוננו, סח**, חוברת ג'ד, 243–282.

2 יש הטוענים (לדוגמה, בת-אל, 1989) כי השורש אינו קיים, למעשה, בלשון, היינו בתודעת הדוברים. מנגד, מחקרים רבים הראו כי לשורש בעברית בת-ימינו יש מקום בתודעתו של הדובר. אין ספק כי השורש השלם קל יותר לתהלוך ולזיהוי מאשר השורש העלול, היינו מן השורשים בגזרות. לדוגמה, הפועל הרגִיז הוא שקוף יותר מבחינת זיהוי שורשו (ובניינו) מאשר הפעלים הִבִּיט, הִפִּיר. ברור מדבריי שאיני מקבל את טענת אי-קיומו של השורש בלשונם של דוברי ימינו.

3 דרך זו נקראת הדרך הגולמית, היינו קליטת מילה למילון כהווייתה, בלי הרכבה כלשהי.

למורפמה עצמה, היחידה המינימלית בעלת משמעות או תפקיד משלה, שהיא מושג הקיים ב־*langue* (המבנה העמוק במחנה שאינו נראה בשטח), יש מימושים שונים בתנאים שונים. מימושים אלו קרויים אלומורפים. אלו מובנים יותר בהסתרנות הפועלית ומובנים פחות בהסתרנות השמנית. כך הכול מסכימים כי הצורות הַפְּרִיד, הוֹרִישׁ, הַבִּיט, הַקֵּים, הַעֵז, הַשְּׁוֹה וכו' הן שונות למדי בצורתן הצלילית, ואף על פי כן הן תוצרי הסתרנות במשקל אחד, בניין הפעיל. השוני ביניהן נובע מן הסביבה השורשית, היינו ממבנה שורשים שונה שיוצר התניות צורניות שונות. לעומת זאת, כשאותם שורשים עלולים מסתרגים במשקל שמני, יש הטוענים כי התוצרים משתייכים למשקלים שונים. לפי טענה זו, הבסיסים **מפּרַץ** (משורש פר"צ) ו־**מקום** (משורש קו"מ) הם בני שני משקלים שונים. הראיה לכך: ההבדל ביניהם כה גדול עד שהדוברים תופסים אותם כשייכים לצורות שונות. אין ספק שהמרחק בין הצורות מקשה על תפיסת הדוברים, אך עדיין שיקולי התיאור ההגייוני גוברים על השיקולים הפסיכו־לינגוויסטיים. כאשר אנו נצמדים לעקרון בדיקה זה, שאלת מספר המשקלים בלשון ימינו נראית שונה מכפי שהיא מצטיירת בשיטות אחרות. מספר המשקלים בעברית על פי שיטה זו, המונה את המשקלים המורפמיים, הוא בסביבות מאה (כך סבורים גם הבלשנים בן־חיים, 1972, אורנן, תשס"ג, אפרת, תשמ"ז). לעומת זאת, בשיטות המונות את המשקלים הביצועיים (האלופוניים) (ראו הסבר להלן בטבלה), ההערכות עולות כלפי מעלה. כבר בבלשנות ימי הביניים ניכר היה ההבדל הזה (בן־חיים, 1972). הטבלה הבאה מראה משקל אחד מורפמי לעומת מספר גדול של משקלים ביצועיים (או אלומורפיים, בלשון מקצועית יותר) המשתייכים אליו.

מימושי התבנית **mi--a-** (מקטל) בשורשים העלולים בלשון ימינו

התבניות בשורה התחתונה מביאות את המשקלים הביצועיים – בתעתיק לועזי ומתחתיו בצורה עברית – על פי סדר הרכיבים של השורש המייצג, השורש קט"ל.

גזרה	פ"ו	פ"נ/פ"צ	פ"ג 1	פ"ג 2	ע"ו	ע"ע	לה"י	פ"ג-ל"ו
תבנית מוחשית	מוֹרַד	מָפַל	מָאֵל	מָחַקַר	מָנוֹף	מָסַךְ	מָרַעַה	מַעְלָה
תבנית מופשטת	MoCaC	maCaC	maaCaC	meCCaC	maCoC	maCaC	miCCe	maaCe
	מוֹטַל	מָטַל	מָקַטַל	מָקַטַל	מָקוּל	מָקַל	מָקַטָה	מָקַטָה

מלבד אותו קשר הקיים בין הצורות **מקטל** (משפט), **מקול** (מסוף), **מקטה** (מצפה) וכו' שהוא קשר בין מורפמה ומימושיה המותנים, משקלים מסוימים מקיימים ביניהם קשרים אחרים הגורמים להם לפעול במציאות כישות אחת. ליחסים אלו קוראים בשם תשלים (סופ־לִצְיָה). אביא כמה דוגמאות. אם נבדוק את תפקודם של שלושת משקלי שם התואר הקרובים זה לזה צורנית, **קטול**, **קטול**, **קטל**, נראה כי אין שורש המסתר ביותר מאחד מהם. כלומר, כל שורש בוחר לו את אחד מהם ומתנזר מהאחרים. אם יש לנו **עצוב** אין לנו **עצוב** או **עצב**. יש לנו **רחוק**, אך אין לנו **רחוק**, **רחק** וכיוצא באלה. שוב – תאוריה זו שונה מן התאוריה של אפרת (תשמ"ז) הטוענת כי טבלת שורש־משקל היא מלאה בעיקרון, אך היציאה למילון תלויה בבקרה החברתית. מרגע שהוכחנו כי קבוצת משקלים פועלת כמשקל אחד בעל משלימים, נצטרך למנות אותם כמשקל אחד, או לציין את המשקל הפורה יותר ולא למנות את משלימיו. לדוגמה, בקבוצת המשקלים התואריים בעלי מכפל תאורטי בעיצור המרכזי (**קטל** [גִּדָם]), **קטיל** [כְּבִיר], **קטול** [שְׁכוּל], **קטול** [שְׁכוּר] נצטרך למנות רק את משקל **קטל** בהיותו המשקל הפורה יחסית בקבוצה. משקל **תְּקַטּוּלָה** (תהלוכה) אינו מנוגד למשקל **תְּקַטּוּלַת** (תסרוקת), משום שאין שורש אחד המסתר בשניהם ויוצר שתי מלים מנוגדות. משקל **תְּקַטּוּלָה** מושך אליו שורשים שגרונת בראשם (תחלואה, תעבורה, תהפוכות וכו'), ואילו משקל **תְּקַטּוּלַת** (תסרוקת, תכתובת) מושך את כל השאר. דוגמה אחרת היא מתחום המשקלים היסיפיים (היינו, אלו שבהם נוספים לרכיבי השורש עיצורים נוספים הבאים בדרך כלל בתחילת הצורה או בסופה, וקרויים בשם העממי אותיות האמנת"י ובשם המקצועי בשם פורמנטים). משקלים יסיפים בעלי מבנה הברות דומה מקיימים ביניהם יחסי תשלים: **יקטול**

(ינשוף, ילקוט), **מקטול** (מסלול, מנעול), **נקטול** (נפתולים), **תקטול** (תפנוק, תענוג). אין שני תוצרים שלהם משורש אחד היוצר שני ערכים מילוניים מנוגדים. בנוסף, המשקלים **מקטול** (מסלול), **מקטול** (מרעום, מרגוע) **מקטול** (מזמור, משעול, מכחול) אינם יוצרים ניגוד ביניהם. אם נוסיף לכך את משקל **אקטול** (אפרוח, אשכול), נראה כי שבעה משקלים יוצרים קונגלומראט אחד, ולכן יש למנותם כמשקל אחד ולא כשבעה משקלים שונים. הצגה זו מקטינה עוד יותר את מספר המשקלים (להזכירנו, יצאנו מן המספר 100 משקלים מורפמיים).

ההיבט היצירתי, ההיבט הפסיכולינגוויסטי וההיבט הכמותי

מהי בכלל פסיכולינגוויסטיקה? זהו תחום בבלשנות הקשור לחקר מדעי המוח, ומטרתו לתאר את הקשר בין הפעילות המוחית של הדובר לבין התפקוד הלשוני. כידוע, על אף ההתקדמות הגדולה בתחום זה, בין השאר הודות למכשירים כגון MRI, תפקוד המוח והקשר בין הצד הפיזי לבין תהליכים לשוניים עודנו בגדר חידה, ונראה שיישאר חידה גם בטווח הנראה לעין. עם זאת, העוסקים בתחום נוקטים דרך של השערות לגבי המתרחש במוח ומנסים למצוא ראיות להשערות אלו בדרכים שונות. לדוגמה, במדידות מדויקות של זמני תגובה של דוברים בדרישה למטלות מסוימות. על בסיס ניתוח נתונים מסוג זה הם מנסים לאשש השערות אלו או אחרות.

הקשר של כל זה לענייננו מתמקד בתהליכים הקורים במוחו של אדם כאשר הוא בא לגזור מושג חדש הקיים בעולם או שהתחדש בעולם. אחת מאפשרויות הגזירה בשפתנו היא לגזור מילה חדשה משורש ומשקל נתונים. כך, למשל, נוצר המונח **מחשב** למושג שכבר היה בעולם (בשם זר – computer). מה התרחש במוחו של היוצר (ואפשר שהתהליך קרה במוחות של אחדים)? היוצר הפגיש את השורש הנראה מתאים למושג (חש"ב) עם משקל מתאים, במקרה זה **מקטול**, שרוב גזירותיו מציאות מכשירים (מברג, מזלג, מטען וכו'). דבר דומה קרה לילד שחידש את המילה **מרטבה** עבור **ממטרה**.

על אף שיש מידה של הקבלה בין מורפמות השורש ובין מורפמות המשקל, יש גם הבדלים ביניהן, איכותיים וכמותיים. השורש מתקשר אל מושגים הנמצאים בעולם. לדוגמה, בפסקה שמעל מוזכרים השורשים חש"ב, בר"ג, טע"ג, רט"ב, מט"ר, שלכל אחד מהם יש קשר אל פעולה או מושג הקיים בעולם. לעומת זאת, אם ניקח את המונח הברגה או הרטבה וננסה לשרטט את המכנה המשותף הסמנטי שלהם, היינו של משקל **הקטלה**, ספק אם נמצא לכך קשר לעולם הראלי. סביר יותר שניטיב לכנות זאת בשמות כגון הפשטה, הכללה, שם פעולה וכו' – היינו יסודות הקיימים בלשונו של האדם ולא דווקא בעולם הראלי. אם ניקח משפט שמבליט את ההבדל בין המשקלים, כגון 'המזריק הזריק זריקה במזרק ליד המזרקה' ונשאל את עצמנו: מה תפקיד המשקלים השונים? – נגלה כי מוטב לקשר את תפקידם עם רכיבי המשפט הנפוץ, המשפט הפועלי: שם הפועל (הקרוי גם אגנט) – **מזריק**, הפעולה (=הפועל) – **הזריק**, המכשיר – **מזרקה**, המקום – **מזרקה**. לקישור כזה נקרא בשם קישור מורפו-סינטקטי, היינו קשר בין צורת המילה (מורפו-) לבין תפקידה התחבירי (סינטקטי). במילים אחרות, תפקידו של המשקל הוא לציין בעיקר קשרים במבנה הפנימי של הלשון. זהו ההיבט האיכותי של המשקל. עתה נבדוק את הפן הכמותי.

לפי כל הספירות, שהן למעשה הערכות, מספר השורשים בעברית עומד על כמה אלפים⁴ ומספר המשקלים עומד על מאה לפי נקודת המוצא שלנו, ומעט יותר משלושים על פי נקודת הסיום (כפי שהזכרתי בראש המאמר ואזכיר להלן). מה קורה עם כל השאר (כ־70 משקלים)? מה קורה עמם בתהליך הגזירה? מתברר שהדוברים הגוזרים נוטים להתעלם מהם ודבקים במשקלים הפופולריים, השגורים יותר. לדוגמה, משקל **תקטיל** פופולרי מאוד בתהליכי הגזירה בת-ימינו (על פי מילון אב"ש [תש"ל] באות תי"ו: **תאגיד**, **תבליט**, **תדפיס**, **תהליך** וכו'), ואילו למשקל **תקטל** (שבו שקולה המילה **תשָבַץ**) נוספה רק גזירה אחת בלבד, **תצָרַץ** (פאזל), וכך גם לגבי משקל **תקטול** (תפנוק). מתברר כי

4 **במילון החדש** (אבן שושן, תש"ל) מצוין כי מספר השורשים הוא 3,407. לפי חישוב אחר, המבוסס על אותו הקורפוס (אפרת, 1985), מספר השורשים בני שלושה עיצורים הוא 2,189.

יש כאן תהליכים חברתיים של העדפה מול 'קיפוח', אך מכיוון שעניין לנו במורפמות שהן חסרות רגשות קיפוח, נעדיף את המונח תהליך אבולוציוני של ברירה טבעית, שבו המתאימים ביותר שורדים (ותודה למיסטר צ'רלס דרווין על המינוח).

ההתמקדות באותם כשלושים משקלים מתקשרת עם מושג בלשני ופסיכו-לינגוויסטי שנקרא הקבוצה הסגורה (לעומת הקבוצה הפתוחה). מבחינה סמנטית, הקבוצות הפתוחות בלשונות האדם מתאפיינות בכך שהן מציינות ישויות המצויות בעולם החוץ-לשוני (סימון מושגים שונים, לדוגמה: **בכה, מצלמה, עשיר**), והקבוצות הסגורות מציינות יחסים פנימיים בלשון (**אני לעומת אתה, אָת, של, וכו'**). מבחינה כמותית, הקבוצות הפתוחות גדלות בהתמדה עם הגידול והשינוי במציאות (השוו, לדוגמה, את מספר המילים בלשוננו בראשית תהליך התחייה עם מספר המילים בימינו), ואילו הקבוצות הסגורות אינן גדלות למען האמת, החלוקה בין הקבוצות אינה בינארית אלא יש קבוצות סגורות מובהקות, שהפונקציה הדקדוקית שלהן מובהקת, כגון התווית בעברית (ה' [ה"א הידיעה] מול אפס) (היעדר ה"א הידיעה מציין את היפוכו של היידוע, היינו את הסיתום), ואחרות שיש להן מעמד דקדוקי למחצה. אלו האחרונות גדלות בהתמדה, לדוגמה, קבוצת צייני השיח, היינו מילים או קבוצות מילים היוצרות גבולות ברצף הידבור (כגון, **זאת אומרת**, שבו אין הכוונה ל'מישהי שאומרת משהו'). יש גם מעבר מקבוצה פתוחה לסגורה (הנקרא גרמטיקליזציה).

טענתי היא אפוא כי המשקלים החיים מהווים קבוצה סגורה למחצה וכי תכונת הקבוצה הסגורה היא היותה זמינה לדובר המחדש מילה. תהליכי גזירה, בין גזירה מסורגת (יצירת מילה מהרכבת שורש ומשקל) ובין גזירה קווית (יצירת מילה חדשה ממילה קיימת בדרך של הוספת תחילית, לדוגמה, **רב־סרן** או סיומת, למשל **סֶפֶר + יָה < ספרייה**), הם מפגש בין יסוד מקבוצה פתוחה ובין יסוד מקבוצה סגורה או סגורה למחצה. כך קורה, למשל, בתהליך של גזירה מבסיס (או נטע) ותחילית או סיומת. הבסיסים הם הקבוצה הפתוחה; להלכה, מספרם כמספר הבסיסים (=כמספר המילים הבסיסיות) במילון. לעומת זאת התחיליות הסמנטיות (כגון בלקסמות **תת־קבוצה, טרום־טיסה, קדם־אקדמאי** וכו') הן קבוצה סגורה שמספרה עשרות בודדות. אילו היה מספרן מאות, תהליך הגזירה הזה היה מתקשה להתקיים. טענתי היא שכך הדבר לגבי המשקלים: אילו היה מספרם מאות, תהליך הגזירה היה נתקל בקשיים גדולים. לפי תחזיתי, במקרה זה הייתה גוברת המגמה של הגזירה הקווית על חשבון הגזירה המסורגת (כפי שאכן נמצא במחקרי פוריות של שמואל בולוצקי, 1988, למשל),⁵ וזו האחרונה הייתה מצטמצמת לגזירה האוטומטית של נגזרי הפועל (כגון שם הפועל [מונע] שם הפעולה [מניעה] ושם התואר התוצאתי [הקרוי גם פקטיטיווי או פרפקטיווי] [מונע]). עולה אפוא מדיון זה כי דווקא הצמצום במספר המשקלים הפוריים וגיבושם לקבוצה מתפקדת מהווה את קרש ההצלה של הגזירה הסירוגית בלשון ימינו. כאן המקום להביא את פריסת מערכת המשקלים החיה (המבוססת על שורצולד וכהן־גרוס, תש"ס).

פירוט מערכת המשקלים החיה

- א. שמות אגנטיים (שם הפועל)
 דמויי בינוני: קוֹטֵל (שוער), נִקְטֵל (נבדל), מְקַטֵּל (מפקד), מְקַטֵּל (מדריך), מְתַקְטֵל (משתנה).
 אחרים (מְגוֹנוֹנִים): קֵטֵל (ספק), קֵטְלָן (קברן) (7)⁶
- ב. שמות תואר
 פקטיטיביים (דמויי בינוני פעול): קטול (פסול), מְקַטֵּל (מפורסם), מְקַטֵּל (מוזנח) (3), פוטנציאליים:
 קטיל (שביר) (1)

5 הקביעה של אורנן ושל אפרת כי טבלת שורש־משקל — דרך המלך של העברית: (כשם עבודת הדוקטורט של אפרת) תופסת מבחינה היסטורית, אך אינה מתחשבת בממצאי הפוריות בלשון ימינו.
 6 המספר בסוגריים מציין את מספר המשקלים בקבוצה.

ג. שמות פעולה

סדירים (אוטומטיים למחצה): קטילה (ירידה), הקטלות (היעדרות), קטול (תדלוק), הקטלה (הפרעה), התקטלות (התנשאות) (5)

מגוונים או בלתי סדירים: הקטל (הפרש), תקטיל (תקציב), קטלה (שנאה), קטל (רב-מכר), תקטולת (תכתובת), מקטל (משאל) (6)

ד. אחרים

הפשטות של תכונה ושל מצב: קטל (עמק), קטלת (נזלת), קטלון (דכאון) (3)
 שמות מוחשיים (מכשיר ומקום): מקטל (מחשב), מקטלה (מזמרה), מקטלת (מקלדת), מקטלת (מדפסת), מקטלה (מדרכה) (5).

סך הכול: 30.

כפי שנראה, יש ברשימה זו משקלים שגזרתם היא אוטומטית. מה פירוש הדבר? כאשר נוצר פועל חדש בשפה, נוצרים יחד אתו שמות נלווים. לדוגמה, כשנולד בעברית החדשה הפועל **צַרַב**, נוצרו יחד אתו (ולא בתהליך גזירה נפרד) השמות **צורב**, **צָרוּב**, **צריבה**. למעשה, משקלים אלו הם חיים דווקא כאשר אין יחס אוטומטי בינם לבין פועל מסוים, לדוגמה, משקל **קוֹטַל** חי דווקא הודות לשמות כמו **שוער**, **בוקר**. משקל **קטילה** חי דווקא הודות למילים כמו **נגינה**, **הגירה** שהיחס בינן לבין הפועל הקשור בהן אינו אוטומטי. למעשה, לצורך מנייה, יש להתחשב דווקא בשמות מסוג זה. לפיכך אם נפחית ממניין 30 המשקלים החיים את המשקלים האוטומטיים (שם הפועל – 5, שמות תואר תוצאתיים – 3, שמות פעולה – 5), נראה כי מניין המשקלים הפעילים בנפרד ממערכת הפועל הוא 17 בלבד.

הפן הסמנטי והשפעות חוץ על המערכת

טענתי לעיל כי למשקל בעל חיות מלאה יש פרופיל סמנטי ברור. מכאן משתמע שלמשקלים האחרים אין פרופיל סמנטי ברור. דוגמה לכך היא משקל **קֶטַל** שהוא נפוץ למדי במקרא, אך מלשון חז"ל ואילך אינו פורה. במקרא הוא עשוי לסמן מושגים מוחשיים כגון פריטי נוף (נהר, ענן), חיות (שפן, גמל) חלקי גוף (זנב), מצבים מופשטים (רעב, צמא), שמות קיבוציים (צבא), שמות תואר (לבן, חדש) שמות אנושיים (חתן). למעשה, הטווח הסמנטי שלו אינו מוגבל. עובדה זו יכולה להסביר מדוע יש לציבור הדוברים בימינו רתיעה מלטבוע בו מונחים חדשים. למעשה, ככל שקל יותר לציין את הפרופיל של משקל מסוים, יש בו חיות רבה יותר, ולהפך, ככל שקשה יותר להגדיר פרופיל סמנטי של משקל, כך יש בו פחות חיות. לפי הגדרתי, משמעו של משקל בלשון ימינו היא משמעות תוצריו המחודשים ולא בהכרח משמעות תוצריו המוכּוּשִׁים. לדוגמה, אם ניקח את משקל **תקטיל**, נמצא בין תוצריו ההיסטוריים את **תלמיד** המצוין משמעות אגנטית (תלמיד = לומד). לעומת זאת לא תמצא בין תוצריו החדשים תוצר בעל משמעות אגנטית. המשמעות **קֶטַל** במקרא אינה אחידה, כי היא כוללת מושגים מוחשיים (אוהל, כותל) לצד מופשטים (עומק, רוחב). בחידושי ימינו נמצא בעיקר הפשטות של תארים (בלשון הילדים: **עונק**, **נומק**, **עודן**).

טענתי כבר בעבר כי לשונות אירופה השפיעו לא רק בתחום מערכת הגזירה הקווית, למשל, בקטגוריה של התחליות הסמנטיות שהייתה בשימוש מועט במקורות והיא בשימוש נרחב בימינו, אלא גם על

7 הטענה שמשקל **קֶטַל** תפקידו בימינו הוא יצירת שם פעולה מעוררת (בצדק) מחלוקת, שהרי יש גזירות במשקל זה שמציינות דווקא מושגים מוחשיים, למשל, סגר (מכשיר לצד פעולה). אך ריבוי מושגים כגון **קָשַׁל**, **מָנַע**, **שָׁמַע**, **רָתַע**, **אָרוֹר־נָגַן**, **רַב־מָכַר**, **דִּיג**, **שֵׁיט**, **טִיס** וכיוצא באלו משאירים את הרושם כי מרכז הכובד התפקודי של משקל זה הוא יצירת שמות בתפקיד זה. הסתייגות זו תקפה גם לגבי משקל **מִקְטַל** שמצוין מלבד שם פעולה (כגון משאל, מפלט) גם שם מקום (כגון מפרץ, מטבח). אני מתכוון לבדוק שאלות אלה בעתיד, ועד אז הנאמר בעניינם הוא בגדר השערה.

המערכת הסירונית (יצירת מילה משורש ומשקל). ישאל הקורא: כיצד יכולות שפות שאין בהן גזירה סירונית להשפיע על שפה שיש בה גזירה סירונית? לכאורה, יש כאן 'תרת' דסתרי', אך לא היא. בעברית חדשה נוצרה מערכת סירונית השקולה למערכת הקווית מבחינת ממדיה. כפי שבמערכת הקווית אמצעי הגזירה הם קבוצה סגורה שמספר חבריה אינו יכול לעלות על עשרות בודדות, כך גם במערכת הסירונית. אמצעי הגזירה (במקרה זה המשקלים) הלא נחוצים נדחקים לשולי המערכת. לפיכך אני טוען כי השפות האירופיות השפיעו עלינו מהבחינה הכמותית, היינו מבחינת הגבלת מספר אמצעי הגזירה בעלי החיות.

השפעה אחרת היא בתחום האיכותי, היינו בתחום התוכן. בלשון ימינו משגשים רק משקלים שתוצריהם מקבילים מבחינה קטגוריאליית לתוצרי הגזירה הקווית בלשונות אירופה, לדוגמה שמות אגנטיים, שמות פעולה, שמות תואר ושמות קיבוציים. מוסכם על הכול כי המבנה הסמנטי של הלקסיקון בעברית בת ימינו הותאם למבנה התוכני של הלקסיקון בשפות האירופיות (רוזן, תשט"ז). סביר אפוא להניח שגם המערכות המורפולוגיות היצרניות המספקות תוצרים ללקסיקון עברו התאמה כזאת.

מערכת המשקלים במקרא

ישאל הקורא: 'טוב ויפה. הסברת לנו מהם המשקלים החיים בלשון ימינו ומהו מספרם, אך לא ענית על השאלה מדוע ירשנו מספר כה גדול של משקלים מן המקרא (כ-80) או, בניסוח אחר, מדוע במקרא היה מספר המשקלים כה גדול?'. אין לי תשובה לשאלה. וזאת למה? משום שאין לנו אפשרות ברורה להבין תהליכים של שפה שחדלה לפעול לפני למעלה מ-2,000 שנה (במאה הראשונה לפני הספירה), ובוודאי אין לנו יכולת לבדוק תהליכי גזירה ותהליכים פסיכו-לינגוויסטיים. כך, לדוגמה, אנו יודעים שמילים כגון **עֵנֶק** (מן עֵנֶק) או **נֶמֶךְ** (מן המילה נמוך) הן מילים שנגזרו בעברית בת-ימינו בידי ילדים במשקל מסוים שנראה מתאים למשמעות. לעומת זאת ספק אם מילים בנות אותו המשקל במקרא כגון **כָּתַל** או **עֵנֶשׁ** נטבעו במשקל מסוים. נראה כי רבות מן המילים הללו היו מילים ראשוניות, היינו מילים שלא עברו תהליך גזירה, בדומה לבסיסים דו-עיצורים כגון **יָד**, **בֵּן**, **אֹר** או רב-עיצוריים כגון **צַפְרָדַע**.

הדבר נוגע למילים במשקלים שהכילו רק את הגאי השורש (הקרויים משקלים גרודים) ותנועה אחת בלבד (המשקלים **קֶטַל** [נִפְשִׁי], **קֶטַל** [בְּטַנִּי], **קֶטַל** [אֶזְנִי]), וכנראה גם מילים שהכילו שתי תנועות בין עיצורי השורש, כגון **עֵנֶן**.

מצד אחר, אוכל לומר כאן משהו על הרעיונות של בלשנים שניסו להתמודד עם השאלה הזאת. רוב הבלשנים מסכימים כי רק למעט משקלים במקרא היה פרופיל סמנטי ברור (משקל **קֶטַל**, למשל), וכי לרוב המשקלים לא היה פרופיל סמנטי ברור. טור-סיני מתאר בהרחבה את חוסר היציבות של המשקלים במקרא. הוא מראה מספר רב של חילופי משקלים בלי חילופי מובן. הוא משער שבחלק מן המקרים, אלו מבטאים שונים למילה אחת, כלומר לעתים אלו הבדלים דיאלקטיים; ולעתים ההבדלים נובעים מהתפתחות פונטית שונה.⁸ גם פסברג (תשס"ח), היוצא משאלת הנטייה דווקא ולא משאלת הגזירה, מגיע למסקנה כי בעברית ובשפות שמיות אחרות הייתה מידה רבה של יחסי תשלים בין משקלים. חוסר יציבות זה בין צורה ותוכן בתחום המשקלים הוא שהביא את רבין (תשמ"ג) להשקפתו ה'ניהיליסטית' באשר לתפקודם של המשקלים בכלל. לפי רבין, למשקלים בשפות השמיות לא היה תפקיד מורפמי (הכולל גם תפקיד סמנטי) כלל, וכי כל תפקידם היה לאפשר את הופעת השורש על פני השטח. השורש הוא צורה מופשטת שאין אפשרות לבטאה בלי חציצת תנועות (אין אפשרות לבטא **רָגַשׁ**), ואלו מסופקות בידי המשקל. לדוגמה, בימינו אנו מייחסים משמעות נפרדת לכל אחד מן השמות **גאווה**, **גאות**, **גאון**, כולם משורש אחד (גא"י), אך כאשר מתבוננים בתפקודם של אלו במקרא הבדל זה במשמעות אינו ברור כלל, והם מציינים כולם 'משהו גבוה'.

8 טור-סיני, תשט"ז, עמ' 233-230.

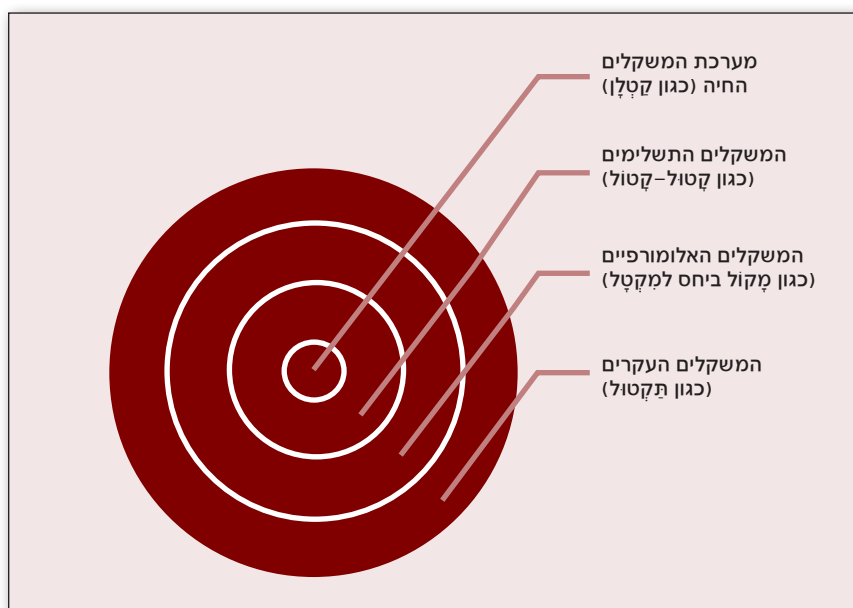
הוסף לכך את העובדה ששמות הפעולה בבניין הקל במקרא יכלו להיות כמעט בכל משקל, בניגוד למצב הקיים היום, שבו יש בבניין הקל שם פעולה סדיר (קטילה) לצד שמות מגוונים (כגון קטל), ותגלה כי 'מערכת שורש-משקל' בלשון המקרא הייתה אנרכית לאין ערוך מזו של היום. לסיכום, יש להניח שרוב המשקלים במקרא היו חסרי פונקציה, אם כי לא כולם, כלומר כבר במקרא יש ניצנים של התייצבות הדרגתית בתפקוד המשקלים, מגמה הגוברת בלשון חז"ל (ראו ביתר הרחבה: שתיל, תשע"א).

הארגון הכללי של מערכת המשקלים בלשון ימינו

ניסיתי להראות כאן כי מערכת המשקלים החיה מהווה ליבה חיה בתוך מערכת כללית של משקלים. למעשה, הדימוי של טבלת שורש-משקל פועל רק בליבה וכמעט שאינו תקף לגבי המעטפת. אחת הטענות נגד הצגת הדברים בדרך זו היא כי היא 'גוזרת מיתה' על משקלים רבים. יש האומרים: והרי עשויות להתחדש מילים גם במשקלים שטרם התחדשו בהם מילים. על כך אני משיב כי לא ניתן לתאר מערכת סינכרונית על פי מה שעשוי להתרחש בעתיד. ניתן לתאר מערכת על פי נתוני הגזירה של היום. ואם יקרה כדבר הזה, אשמח להיות הראשון שאדע על כך, על מנת להתאים את התאוריה למציאות המשתנה. במקום אחר אף כתבתי (שתיל, תשס"ו) שלרשימה שנלקחה מעבודתן של שורצולד וכהן-גרוס (תש"ס), יש להוסיף למשל, את משקל קטלה (בתעתיק kotla) שבו נגזרו המילים תְּכַנֶּה וְחִמְרָה המציינות מושגים מעולם הטכנולוגיה בת-ימינו, אלא שמאז נוספו להן: לְמַדָּה, גְּנֵבָה ואף קֶשְׁחָה (firmware). העובדה שאת המילה האחרונה שמעתי ברדיו מפי איש מחשבים רמזה לי כי אנשי מחשבים כבר קלטו אותה. היא עונה על הקריטריון של פרופיל סמנטי מוגדר (במקרה זה: מערכת הקשורה במחשב). במילים אחרות, על הקריטריון הכמותי שקבעו שורצולד וכהן גרוס לחיותו של משקל (20 מילים למשקל), יש להוסיף קריטריונים נוספים, כגון קריטריון הפוריות. החלוקה בין משקלים בעלי חיות מלאה לאחרים אינה דיכוטומית אלא יש בה לעתים גבולות מטושטשים, כלומר יש משקלים דלי גזירה (כרגע), אך עדיין יש בהם חיות.

הצגת המערכת הכוללת

כאמור, התאוריה המוצגת כאן מבחינה בין משקלים בעלי חיות מלאה לאחרים, אך אינה טוענת שיש להתעלם ממקומם של משקלים במערכת הכללית. תאוריה זו רק טוענת שיש למפות את המשקלים לפי מעמדם במערכת:

נוכל להשוות מערכת זו למערכת ביולוגית אחרת, לדוגמה עץ הזית. לזית יש מעטפות שונות שמכילות ליבה חיה ומערכות שהן מעוצות, כלומר, אינן מזרימות יותר חומרים בין השורשים לעלווה ואינן יוצרות עלים חדשים, פרחים ופרות. הליבה החיה והמעטפת המעוצה שלובות זו בזו ומהוות יחד מערכת סינכרונית שכוללת את הדיאכרוניה (=היסטוריה) של העץ, כפי שפני ארצנו כוללים גם שכבות ארכיאולוגיות שונות. ואם נחזור מן הדימויים אל המשקלים עצמם, נאמר כי חלק מן המשקלים הגיע אלינו כמורשה ונשאר כך בלא התחדשות, ובחלק אחר הופחה רוח חיים.

מקורות

- אבינרי, תשל"ו = 'י אבינרי, **היכל המשקלים**. תל-אביב.
- אבן-שושן, תשל"ל = א' אבן-שושן, **המלון החדש**, ג. ירושלים, עמ' 1582–1591, 1970.
- אורנן, תשס"ג = ע' אורנן, **המילה האחרונה: מנגנון התצורה של המילה העברית**. חיפה, תשס"ג.
- אפרת, 1985 = מ' אפרת, **טבלת שורש-משקל: דרך המלך של תצורת המלה העברית**. ירושלים.
- אפרת, תשמ"ז = מ' אפרת, היחידה הלקסיקלית המזערית ושימושיה, בתוך מ' חנני (עורך), **איגוד ישראלי לעיבוד אינפורמציה: הכנס הארצי ה-21 לעיבוד נתונים** (עמ' 131–151) ירושלים.
- בולוצקי, 1998 = S. Bolozky, *Measuring Productivity in Word Formation: The Case of Israeli Hebrew* = 1998 *Studies in Semitic Languages and Linguistics*, 27. Leiden, 1998.
- בן-חיים, 1972 = Z. Ben-Haiim, *Hebrew Grammar, Encyclopaedia Judaica*, VIII. 1972, cols. = 1972, 108–113.
- ברמן, תשל"ג = ר' (אהרונסון) ברמן, **השמות הפעליים בעברית החדשה**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בת-אל, 1989 = O. Bat-El, *Phonology and Word Structure in Modern Hebrew*. Ph.D. dissertation. = 1989 University of California.
- טור-סיני, תשס"ז = נ"ה טור-סיני, **הלשון והספר: בעיות יסוד במדע הלשון ובמקורותיה בספרות**, כרך הספר. ירושלים.
- ירקוני, תשס"ד = ר' ירקוני, **פרקים בתולדות הלשון העברית**. יחידה 1: הלשון המקראית. האוניברסיטה הפתוחה.
- פסברג, תשס"ח = ש' פסברג, "משקלים משלימים בעברית המקרא, **לשוננו**, ע, 39–54.
- רבין, תשמ"ה = ח' רבין, משקלי השם. בתוך ב"צ לוריא (עורך), **ספר אברהם אבן-שושן** (עמ' 255–265), ירושלים.
- רוזן, תשס"ז = ח"ב רוזן, **העברית שלנו: דמותה באור שיטות הבלשנות**. תל-אביב.
- שורצולד וכהן-גרוס, תש"ס = א' (רודריג) שורצולד וד' כהן-גרוס, המשקלים השכיחים בעברית בתוך מ' הרביץ (עורכת), **לשון העיתונות בת זמננו: אסופת מאמרים לזכרה של מינה עפרון** (עמ' 148–161). בעריכת מ' הרביץ. אבן-יהודה.
- שתיל, תשע"א = נ' שתיל, 'הנמל השפּל מול הנמל השפּל – המשקלים קטל וקטל בלשון ימינו'. **לשוננו**, עג (א): עמ' 77–106.